आदिवासी आणि त्यांच्या पारंपारिक उपचार पद्धती : समाजकार्य हस्तक्षेप

(विशेष संदर्भ : नांदेड जिल्हा)

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड आंतरविद्याशाखे अंतर्गत समाजकार्य विषयाच्या विद्यावाचस्पती (पीएच.डी) पदवी साठी सादर करावयाच्या शोधप्रबंधची रूपरेषा

संशोधक

विनोदकुमार भाऊराव कऱ्हाळे

एम. एस. डब्ल्यू., सेट (समाजकार्य),

जवाहरलाल नेहरु समाज कार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको नवीन, नांदेड.

मार्गदर्शक

डॉ. शेख आसिफोद्दीन ऐनोद्दीन

सहाय्यक प्राध्यापक

बी.एच.एम.एस., एम.एस. डब्ल्यू., पीएच डी., सेट (SET)., नेट (NET)

जवाहरलाल नेहरु समाज कार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको नवीन, नांदेड.

संशोधन केंद्र

जवाहरलाल नेहरु समाज कार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको नवीन, नांदेड.

आदिवासी आणि त्यांच्या पारंपारिक उपचार पद्धती : समाजकार्य हस्तक्षेप (विशेष संदर्भ : नांदेड जिल्हा)

❖ **प्रस्तावना :-**

भारतातील अनेक राज्यांमध्ये आदिवासी जमाती वास्तव्य करतात. याला महाराष्ट्रही अपवाद नाही. महाराष्ट्रातील सह्याद्री, सातपुडा व गोंडवन प्रदेशात आदिवासींच्या अनेक जमाती जीवन जगत आहेत. त्यापैकी मराठवाडयात वसलेल्या नांदेड जिल्हयात आंध , गोंड, मन्नेरवारलु, महादेव कोळी, मल्हार कोळी, ढोर कोळी, व पारधी वारली इत्यादी जमाती निसर्गाच्या सानिध्यात, हीन स्वरूपाचे जीवन जगत आहेत असे पहावयाला मिळते. नांदेड जिल्ह्यात वास्तव्य करत आहे. किनवट व माहूर, भोकर, हदगाव, हिमायत नगर हे ठिकाण पूर्णत: आदिवासी तालुका म्हणून ओळखले जाते. तेथील भोवतालच्या परिसराकडे सहज कुतुहल म्हणून दृष्टीक्षेप टाकला, तेव्हा मला एक गोष्ट प्रखर्षाने जाणवली ती म्हणजे या परिसरातील आदिवासींना निकृष्ट दर्जाचे जीवन जगावे लागत आहे. अन्न-धान्य पुरेसे उपलब्ध होत नसल्यामुळे त्यांची खूपच उपासमार होत आहे. प्रसंगी त्यांच्यावर भूकबळीसारखे प्रसंगही ओढावत आहेत. ते अज्ञानी, अंधश्रद्धाळू असल्यामुळे त्यांच्या स्वभावाचा गैरफायदा इतर समाजतील लोक घेत आहेत, हे पहायला मिळाले. पण अशा परिस्थितीतही त्यांनी आपल्या पारंपारिक उपचार वारसा चांगल्या प्रकारे जतन केल्याचे दिसते त्यामुळे संशोधक या नात्याने मी अतिशय प्रभावित झालो.

आदिवासी भारतीय लोकसंख्येच्या जवळपास 8.6 टक्के आहेत आणि बहुतेक राज्यांमध्ये राहतात. भारतीय लोकसंख्येतील सर्वात जुने घटक असूनही, ईशान्येतील काही राज्ये सोडली तर उर्वरित राज्यांमध्ये ते अल्पसंख्य आहेत. त्यांना सतत भेडसावणाऱ्या समस्या-जमिनींची दुरवस्था, कर्जबाजारीपणा, सरकारी जंगलातून किरकोळ वनउत्पादने नाहीशी होणे आणि त्यांच्या वडिलोपार्जित जमिनीतून होणारे विस्थापन-त्यामुळे त्यांना गरिबी आली आहे. पंचायत (अनुसूचित क्षेत्रांचा विस्तार) कायदा (PESA) आणि वनाधिकार कायदा (FRA), पूर्वीच्या सरकारांनी लागू केला, आदिवासींच्या सक्षमीकरणाच्या दिशेने निर्णायक पावले होती. मात्र, सध्या या तरतुदींची अंमलबजावणी मागे पडली

आहे.(being Adivasi: Existence, Entitlement, Exclusion(Rethinking India) abhay Xaxa , G.N Devya 29 nov 2021)

अ) आदिवासी समुदायाची माहिती

भारतात आदिवासी जमाती मोठ्या संख्येने असून, त्या भारतभर पसरलेल्या आहेत. त्यांच्या जमातींची संख्या सुमारे 414 एवढी आहे. महाराष्ट्र शासनाने जाहीर केलेल्या अनुसूचित जमातीच्या यादीत 47 जमातींचा समावेश आहे. आंध, बैगा, बेरडा, बावचा, भारिया, बिंझवार, दुबळा, गोंड, वारली, महादेव कोळी, भिल्ल, कोकणा, ठाकर, कोलाम, पारधी, कोरकू, हलबा, माडिया, कातकरी आदी. या प्रमुख जमातींच्या अनेक उपजमाती आहेत. या प्रत्येक जमातीच्या स्वतंत्र बोली आहेत. भिल्ल, पावरी, मावची, धानकी, वारली, ठाकरी, कोकणा, कोरकू, हलबी, कोलामी, राठवी, कातकरी, गोंडी, माडिया, परधानी, कोतवालिया, तडवी, नायकी, पारधी, सदरी, सावरा, मल्हार कोळी, महादेव कोळी इत्यादी नावाने या बोली ओळखल्या जातात. या बोली आदिवासी जमातींचे पृथकत्व सिद्ध करतात. आदिवासींच्या विविध बोली आहेत. परंतु त्यांना लिपी नाही. (डॉ. महेश्वरी गावित, चिन्मय प्रकाशन.)

भारतीय समाजात आदिवासी समुदाय देशाच्या चारही दिशांना विखुरलेला आढळते. भारतातील या वैविध्यपूर्ण अदिम लोकांना विविध नावांनी संबोधले जाते जसे की, जंगलात राहणारे म्हणून जंगलराजे, विकसीत समाजाच्या तुलनेत मागासलेले म्हणून रानटी तर पर्वतीय प्रदेशात राहणारे म्हणून गिरीजन अशा विविध नावांनी ओळखले जाते. आदिम समाजाचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांनी देखील वेगवेगळ्या उपाधींचा आधार घेऊन आदिवासींना संबोधले आहे.

उदा. मार्टन, लस्सी, रिस्ले, एल्बीन, गिगसन, शुबर्ट, टैलेंट, ठक्कर इत्यादींनी आदिमांना अतिप्राचीन (Aboriginal) किंवा मुळचे रहिवासी (Aborigines) तर डॉ. हटन यांनी आदिम किंवा आदिवासी (Primitive Tribes) म्हणून या समाजाचा उल्लेख करतात. भारताच्या एकूण

लोकसंख्येच्या 8.6 टक्के (सन 2011 च्या जनगणनेनुसार) लोकसंख्या असलेल्या या समूहास भारतीय संविधानानुसार कलम 342 अन्वये अनुसूचित जमाती (Scheduled Tribes) असे संबोधले जाते.

आ) पारंपारिक उपचार पद्धतीची माहिती

आदिवासी पारंपारिक औषधे आणि त्याची प्रथा आदिवासी समुदायांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. आदिवासी आजही नैसर्गिक साधनसंपत्तीशी जवळीक साधत राहतात. त्यांना वनौषधींचे देशी ज्ञान आहे. हा संशोधन अभ्यास अशा देशी व्यवहारावर आहे.

आधुनिक औषधांच्या आधी, पारंपारिक औषध होते, ज्याला पर्यायी औषध देखील म्हटले जाते. मानवाने वनस्पतींचे गुण कसे शोधले याबद्दल फारशी माहिती नाही, परंतु मूळतः रोग आणि संक्रमणांवर उपचार केले गेले. मागे वळून पाहताना, जेव्हा लोक कुळांमध्ये राहत होते आणि प्रत्येक सदस्याला एक विशिष्ट भूमिका नियुक्त केली गेली होती, तेव्हा बहुतेक संस्कृतींमध्ये त्यांचे "औषध पुरुष" होते. काही प्रकरणांमध्ये, दक्षिण आफ्रिकेतील औषधी पुरुषांप्रमाणे (ज्याला "सांगोमा" म्हणतात), त्यांनी समुदायातील सदस्यांना केवळ वनस्पतींनी बरे केले नाही, तर हाडे वापरून समारंभ करून भविष्याचा अंदाज देखील लावला. दुस-या शब्दात सांगायचे तर, प्राचीन काळात, बरे करणे हे केवळ उपचार लिहून देण्यापेक्षा जास्त होते; हे एका विधीसारखे होते जिथे बहुतेक वेळा "आत्म्यांना" उपचार प्रक्रियेत भाग घेण्यासाठी बोलावले जाते.

❖ **संबधित साहित्याचा आढावा**

राजेश शुक्ला मोयना चक्रवर्ती 2008, यांनी “indigenous medicine used for treatment of gynecological disorders by tribal of chattisgarh, India” (2008) जनरल ऑफ मेडिकल प्लांट रिसर्च मध्ये संशोधन पेपर प्रकाशित केला. त्या मध्ये त्यांनी पारंपारिक उपाय हे आदिवासींचे सांस्कृतिक आणि धार्मिक जीवनाचे भाग आहेत. स्त्रीरोगविषयक परिस्थिती आणि विकारांशी संबंधित महिलांच्या औषधांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या पारंपारिक स्वरूप आणि श्रेणी ची माहिती मिळते. नैसर्गिक

औषधांच्या विस्तृत श्रेणीचा वापर करण्यासाठी स्थानिक प्रचलित नियमन, वाढ आणि गर्भपात किंवा गर्भपात विरोधी म्हणून केला जातो. आज आपण विविध संघटनांसाठी वापरत असलेल्या आधुनिक औषधांचा आधार अनेकांना आणि स्वयंवर आधारित औषधे आहेत. प्रामाणिकपणे 80% लोकसंख्या प्राथमिक आरोग्य सेवेसाठी पारंपारिक औषधांची आवश्यकता असते. व्यक्तिगत, नीति 95% प्रिस्क्रिप्शन युनानी, आयुर्वेद, होमिओपॅथी आणि सिद्धच्या पारंपारिक प्रणालीवर आधारित आहेत.

आयुष मंत्रालय 2014, आयुष मंत्रालयाची स्थापना नोव्हेंबर 2014 रोजी प्राचीन औषध प्रणालींचे सखोल ज्ञान पुनरुज्जीवित करण्याच्या दृष्टीकोनातून करण्यात आली आणि आरोग्यसेवांच्या आयुष प्रणालींचा इष्टतम विकास आणि प्रसार सुनिश्चित करण्यासाठी यापूर्वी, भारतीय औषध प्रणाली विभाग आणि 1995 मध्ये स्थापन झालेली होमिओपॅथी (ISM&H) या प्रणालींच्या विकासासाठी जबाबदार होती. त्यानंतर नोव्हेंबर 2003 मध्ये आयुर्वेद, योग आणि निसर्गोपचार, युनानी, योग आणि निसर्गोपचार, युनानी, सिद्ध आणि होमिओपॅथी (आयुष) विभाग असे नामकरण करण्यात आले.

एस. वाय कांबळे एस. आर. पाटील 2009, यांनी इंडियन जनरल ऑफ ट्रॅडिशनल नॉलेज या जनरल मध्ये संशोधन लेख प्रकाशित केला त्या मध्ये त्यांनी महाराष्ट्रातील भिल्ला जमाती विविध आजारांवर उपचार करण्यासाठी औषध म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या वनस्पती आणि वनस्पतींचे भाग शोधण्यात आले आहेत. डेटाच्या विश्लेषणातून असे दिसून आले आहे की एकूण 127 प्रजातीपैकी 116 प्रजाती आणि फुलांच्या वनस्पती आणि फर्नच्या 59 कुटूंबातील आहेत ज्यांचा आरोग्य सेवा उपचारांमध्ये औषध म्हणून वापर केला जातो. कंसात दर्शविलेले काही महत्त्वाचे आणि सामान्य रोग बरे करण्यासाठी जमातीने वापरलेल्या वनस्पती प्रजातींची संख्या खालीलप्रमाणे आहे- पोटदुखी/पोटदुखी (8) खोकला, सर्दी, ताप (8), संधिवात/संधिवात (9) , सर्पदंश (7) विंचू दंश (3) गर्भनिरोधक (6) आम्लपित्त/ व्रण (6) मासिक पाळीच्या तक्रारी (9) आमांश (6) गर्भपात (4), जखमा (6), स्त्रियांमध्ये स्तनपान (4) मूळव्याध (3)

मधुमेह (३) भाजणे (२) फोडणे (६) हाडे मोडणे इ. आदिवासींच्या वसाहती साधारणपणे जंगलातील दुर्गम भागात आहेत आणि तिथे पोटाचे विकार, खोकला, सर्दी, ताप, आमांश, डोळ्यांच्या समस्या, जखमा यांसारख्या सामान्य आजारांचा प्रादुर्भाव आहे. , उकडणे, विंचू चावणे, सर्पदंश होणे, हाड मोडणे इ. अस्वच्छ परिस्थिती, अन्नाचा दर्जा खराब, पिण्याचे शुद्ध पाणी आणि सतत वातावरणाच्या संपर्कात राहणे यामुळे रोगांचे प्रमाण वाढू शकते. शिवाय सर्वसामान्य आजारांवरही आदिवासींना वेळेत व योग्य उपचार मिळत नाहीत. म्हणून, उपचारांसाठी, ते बहुतेक सहज उपलब्ध असलेल्या पारंपारिक हर्बल औषधांवर अवलंबून असतात. हे देखील लक्षात आले आहे की औषधाचा डोस किंवा प्रशासन, म्हणजे अर्क, डेकोक्शन, ओतणे किंवा पावडरचे प्रमाण केवळ अंदाजावर आधारित आहे असा निष्कर्ष काढला आहे.

सचिन द कुवर आणि यु सी बापट 2008, यांनी इंडियन जनरल ऑफ ट्रॅडिशनल नॉलज या जनरल मध्ये संशोधन पेपर प्रकाशित केला व त्या मध्ये त्यांनी आदिवासी बहुधा त्यांच्या आजूबाजूला जंगलात सर्वार्थाने वनौषधी आणि सुरक्षा अधिकारी असतात. पिढ्याढ्या आदिवासींनी आपल्या औषधोपचारांच्या कार्यक्षमतेबद्दल जाणून घेतलेले ज्ञान गुप्त ठेवले जाते आणि ते तोंडीपणे त्यांना कळवले जाते. आदिवासी लोक या सर्व प्रजाती अतिशय जपून वापरत आहेत. अहवाल 9 मधील 9 प्रजातींचा समावेश आहे, ज्याचा उपयोग कोकणी कोकणी आदिवासींचा कापण्यासाठी आणि कुटुंबासाठी केला आहे. या 9 प्रजातींपैकी तीन प्रजाती, उदा. Acampe praemorsa, Synadenium grantii आणि Leonotis nepetifolia समुच्चय एथनोबॉटनिकल सामग्रीची नोंद नाही. तथापि, त्यांचे इतर औषधोपचार वापरले आहेत असे त्यांनी निष्कर्ष काढले आहे.

प्रशांत एस भोसले 2019, यांनी लिहिलेल्या ट्राबल हर्बल प्रॅक्टिशनर या पुस्तकातून असे दिसून येते की प्रत्येक समाजात विशेष ज्ञान असलेले लोक असतात. समाजातही स्थानिक व्यवसायी आदिवासी आहेत, ज्यांना पारिक उपचार करणारे म्हणतात. हे उपचार करणारे विविध जातींमध्ये माहिर आहेत. त्यांच्या

स्पेशलायझेशनच्या आधारे, त्यांना भगत (पुरुष सामाजिक-विधी बरा शिक्षक), भगतीन (स्त्री सामाजिक-विधी बरा करणारी), वैधू (वनौधी अभ्यासक), हद्वैधू (हाडांचा अभ्यास), मांत्रिक (साप चावणारा एक वनौषधी अभ्यासक) असे म्हटले जाते.

❖ संशोधन विषय

आदिवासी आणि त्यांच्या पारंपारिक उपचार पद्धती : समाजकार्य हस्तक्षेप (विशेष संदर्भ : नांदेड जिल्हा)

❖ संशोधन विषयाचे महत्व

प्रस्तुत संशोधन आदिवासीच्या पारंपारिक उपचार पद्धती या विषयावर विश्लेषणात्मक अभ्यास करावयाचा आहे. पारंपारिक उपचार पद्धतीला का महत्व द्यायचे. आदीवासीच्या उपचारमुळे आरोग्यावर जेणेकरुन एकूणच सामाजिक, आर्थिक घटकांवर त्यांचा कसा परिणाम होतो व शासनामार्फत काही उपाययोजना आहेत व त्या कशाप्रकारे कार्यरत असून याद्वारे किती प्रमाणात अजार कमी झाली आहेत किंवा आणखी काही उपाययोजना करता येतील का. आदिवासी पारंपारिक उपचार पद्धती जगासमोर आणता येईल का याचे सविस्तर अध्ययन करण्यात येणार आहे.

❖ संशोधनाची उदिष्टे

1) पारंपारिक उपचार पद्धत करणाऱ्या आदिवासी व्यक्तीचे वैयक्तिक, कौटुंबिक सामाजिक, आर्थिक अध्ययन करणे.

2) समाजाचा आदिवासी उपचार पद्धतिकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा आहे हे तपासणे.

3) आदिवासीच्या पारंपारिक उपचार पद्धती त्यांच्या उपजीविकेचे साधन आहे का ते तपासणे.

4) पारंपारिक उपचार करणारे आदिवासी व्यक्ती आधुनिकीकरणाच्या झालेल्या बदलास कसे समोर जात आहेत याचे अध्ययन करणे.

❖ संशोधनाची गृहितके

कोणत्याही विषयाचा अभ्यास करावयाचा असल्यास संशोधकाला प्रथम त्या विषयासंबंधी पूर्वज्ञान किंवा अनुभव असायला हवा. प्रारंभिक ज्ञानाच्या आधारे आपल्या विषयासंबंधी कोणतेही सामान्य अनुमान अथवा सिध्दांत मांडतो. त्यालाच गृहितके किंवा उपकल्पना म्हणतात प्रस्तुत संशोधना करिता खालील गृहितकृत्याचा वापर करण्यात येणार आहे.

1) पारंपारिक उपचार पद्धत करणाऱ्या आदिवासी व्यक्तीचे वैयक्तिक, कौटुंबिक सामाजिक, आर्थिक स्थिती निम्न दर्जाची आहे.
2) आदिवासीच्या पारंपारिक उपचार पद्धत कडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन सकरात्मक आहे.
3) आदिवासीच्या पारंपारिक उपचार पद्धत त्याच्या उपजीविकेचे साधन नाही.
4) आधुनिकीकरणामुळे पारंपारिक उपचार पद्धत लोप पावत चालली आहे.

❖ समाजकार्य हस्तक्षेप

एखाद्या वेक्तीच्या, जोडप्याच्या, कुटुंबाच्या, विशेष घटकाच्या जीवना मध्ये किंवा त्याच्या वातावरणामध्ये नियोजनबध्द घुसखोरी करून त्याचा सर्वांगीण विकास साधणे म्हणजे समाजकार्य हस्तक्षेप होय.

परंपरागत उपचार पद्धती मध्ये समाजकार्य हस्तक्षेप कसा होऊ शकतो. व आदिवासी त्यांच्या स्तःविकासात व उपचार पद्धती मध्ये विकासात्मक बदल कसे करू शकतात हे समाज कार्य हस्तक्षेप प्रारूप तयार करणे

समाजकार्यकर्ता हस्तक्षेपाचा अभ्यास करण्यासाठी किंवा मूल्यांकन करण्यासाठी दोन-टप्प्याचा दृष्टीकोन वापरतात. प्रथम, ते परिमाणात्मक अभ्यास लागू करून. त्यानंतर, ते त्यांच्या परिमाणवाचक

अभ्यास परिणामांचा अर्थ कसा लावतात याची योग्यता आणि पर्याप्तता शोधण्यासाठी ते गुणात्मक दृष्टिकोन वापरतात.

समाजकार्यकर्ता एकच हस्तक्षेप किंवा मूल्यमापन अभ्यासामध्ये गुणात्मक आणि परिमाणात्मक दृष्टिकोन एकत्र करतात, ज्यामुळे त्यांना हस्तक्षेपाविषयी विविध प्रकारच्या प्रश्नांची उत्तरे देता येतात.त्यामुळे समाजकार्य हस्तक्षेप खूप महत्वाचा ठरतो,

❖ **समाजकार्य संशोधन पद्धती**

संशोधन करत असताना ते शास्त्रीय पद्धतीने झाले पाहिजे. तेव्हाच त्या संशोधनातील निष्कर्ष हे विज्ञानिक राहतील. संशोधन सफल होण्यासाठी त्यातील उद्देश प्राप्त होण्यासाठी संशोधन पद्धतीचा खूप मोठा वाटा असतो. सबब प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी कोणत्या संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात येणार आहे? तसेच संशोधन पद्धतीचे महत्व, वापरत येणारी पद्धत तंत्र, प्रस्तुत संशोधन कश्या पद्धतीने करण्यात येणार आहे? ह्या सर्व प्रश्नांची उकल करण्यात येणार आहे.

आदिवासी आणि त्यांच्या पारंपारिक उपचार पद्धती समाजकार्य हतक्षेप या विषयाच्या अध्ययनामध्ये आदिवासी समुदाय वापरत असलेली पारंपारीक उपचार पद्धती तसेच वनौषधी व पारंपारिक उपचार पद्धत कडे समजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोन, आदिवासी मधील विकास, प्रलंबित प्रश्न, जंगल थोडी मूळे पुनर्वसन समस्या किंवा आदी बाबीवर योग्य ठरणाच्या संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात येणार आहे. प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी संशोधकाने संशोधन आराखडा हा वर्णनात्मक विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा असल्यामुळे सामाजिक सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात येणार आहे. तसेच संख्यात्मक व गुणात्मक संशोधनाची मिश्र पद्धत वापरण्यात येणार आहे.

प्रस्तुत संशोधन पध्दतीचे स्वरुप संख्यात्मक तसेच विश्लेषणात्मक व चिकित्सक पध्दतीचे राहील. कारण या पध्दतीमध्ये पारंपारिक उपचार करणारे, उपचार घेणारे व उपचार न घेणारे यांचा विश्लेषण तसेच चिकित्सक पध्दतीने परिणामाचे वर्णन केले जाणार आहे.

❖ संशोधनाच्या व्याख्या

- **एफ. एन करलिंगर यांच्या मते :**

"वैज्ञानिक संशोधन हे व्यवस्थीत, नियंत्रित आणि अनुभवजन्य असते आणि त्याद्वारे नैसर्गिक संभवनीय संबंधाच्या कृत्याचे परीक्षण केल्या जाते."

- **सी. ए. मोझर यांच्या मते :**

"संशोधन म्हणजे सामाजिक घटना व सामाजिक समस्यांच्या बाबतीत नवीन ज्ञान प्राप्त करून घेण्याच्या उद्देशाने केलेले क्रमवद्ध प्रयत्न होय."

❖ नमुना निवड पद्धती

संशोधनात काही निश्चित वैशिष्ट्ये असणाऱ्या ज्या सर्व वस्तू, व्यक्ती, घटना व प्रतिक्रिया तत्त्वतः समाविष्ट होतात. अशा समष्टीचेच संख्याशास्त्रीय नाव हे 'विश्व' किंवा 'समग्र' हे आहे आणि विश्वातील एका घटकास किंवा सदस्यास 'व्यष्टी' किंवा 'एकक' (Unit) म्हणतात.विश्व किंवा समग्रातील फक्त काही प्रातिनीधिक एककाची निवड करणे म्हणजे नमुना निवड होय.

नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासिंच्या पारंपारिक उपचार पद्धतीची अभ्यास करण्यासाठी गैर संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीमधील सहेतुक नमुना निवड पध्दतीचा वापर करुन संशोधन क्षेत्रातील एकूण पाच तालुक्यामधील पारंपारिक उपचार करणाऱ्या व्यक्तीची व उपचार घेणारे व्यक्ती व न घेणारे व्यक्ती असे 300 व्यक्त्यीची निवड करण्यात येईल. तसेच 15 व्यक्तीचे व्याष्ठी अध्ययन करायचे आहे.

- **तथ्य संकलन पद्धत**

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम अश्या दोन्ही तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर केल्या जाईल.

अ) प्राथमिक स्त्रोत

प्रस्तुत संशोधनामध्ये मुख्यत्वे आदिवासी भागातील पारंपारिक पद्धतीने उपचार करणाऱ्या व्यक्तींचा त्यांच्या कुटुंबाचा व आजूबाजूच्या व्यक्तींचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. सर्व व्यक्ती सुशिक्षित असतीलच असे नाही. त्यामुळे प्रत्यक्ष मुलाखत अनुसूची चा वापर करून माहिती जमा करण्यात येणार आहे. तसेच प्राथमिक पद्धतीची दुसरी महत्वाची पध्दत म्हणजे निरक्षण चर्चा द्वारे माहिती संकलित केली जाणार आहे.

ब) द्वितीय माहिती स्त्रोत

प्रस्तुत संशोधनामध्ये प्राथमिक पध्दतीबरोबर विषयासंबंधी अधिक माहिती संकलित संबंधित विभागाचे मासिक अहवाल, लेख, ठराव, पुस्तक, इंटरनेट, वृत्तपत्र, मासिके, साप्ताहिक व संदर्भ ग्रंथ इत्यादी, दुय्यम साधनांचा वापर सुध्दा तथ्य संकलनासाठी उपयोगी ठरणार आहे.

❖ **माहिती विश्लेषण**

प्रस्तुत संशोधनाचे तथ्य विश्लेषण करण्यासाठी SPSS या सॉफ्टवेअरचा वापर करण्यात येईल. तसेच व्यष्टि अध्ययन या पद्धतीचा वापर करून विश्लेषण करण्यात येईल.

❖ **संशोधनाच्या मर्यादा**

आदिवासी आणि त्यांच्या पारंपारिक उपचार पद्धती हा अभ्यास फक्त नांदेड जिल्हा पुरता मर्यादित आहे इतर कुठल्याही जिल्हातील लोकसंख्येला हा अभ्यास लागू होणार नाही. म्हणजेच या अभ्यासाचे कार्यक्षेत्र नांदेड जिल्हा पुरते निर्धारित आहे. आदिवासी उपचार पद्धती ही नांदेड जील्हातील आहे झालेली

आहे. सदर अभ्यासाकरिता आदिवासी उपचार पद्धत व त्या कोणत्या हे संशोधन कार्य पूर्णत्वास येईपर्यंतच्या कालावधीसाठी मर्यादित आहे ही एक मर्यादा आहे. सदरील विषयाचा अभ्यास वानो औषधी उपलध आहेत का ही ऐक मर्यादा आहे. मर्यादित जंगल व वाढत जाणारे जंगल तोड व लुप्त होणाऱ्या प्रजाती त्यामुळे संशोधना संदर्भात मूलभूत माहिती मिळवण्यास समस्या निर्माण होण्याची मर्यादा प्रस्तुत संशोधनकार्यातील प्रमुख अडचण आहे.

❖ संशोधन अभ्यास क्षेत्र

संशोधन अभ्यास महाराष्ट्रातील नांदेड जिल्ह्यात केला जाईल. नांदेड जिल्ह्यात 16 तालुके असून त्यापैकी किनवट, माहूर, भोकर, हदगाव, हिमायत नगर तालुक्यांचा समावेश असेल हे अभ्यासाचे विश्व असेल.

❖ प्रकरण नियोजन :

प्रस्तुत संशोधनाचे प्रमुख पैलू विचारात घेता प्रस्तुत संशोधन एकूण पाच प्रकरणात विभागण्यात येणार आहे. संशोधन आराखड्याच्या आकलनासाठी त्यातील आशयाचे प्रकरण निहाय थोडक्यात विवेचन खालील प्रमाणे मांडण्यात आले आहे.

प्रकरण पहिले - आदिवासी समुदायाची पारंपारिक उपचार पद्धतीची माहिती

प्रकरण दुसरे - संबधित साहित्याचा आढावा

प्रकरण तिसरे - समाजकार्य संशोधन पद्धती व व्यष्ठी अध्ययन

प्रकरण चौथे - तथ्य विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रकरण पाचव - निष्कर्ष, सारांश, गृहितकृत्यांची पडताळणी, समाजकार्य प्रारूप व सूचना.

❖ **संदर्भ सूची**

प्रशांत एस भोसले (2019), ट्रबल हर्बल प्रॅक्टिशनेर, अन इनवेस्टिगेशन इंटु द ट्रबल ट्रॅडिशनल मेडिसिन सिस्टीम अमंग वैधु कम्युनिटी ऑफ खानदेश रिजन, ऑरेंजबुक प्रकाशन, पुष्ठ क्र. 5,6,7.

अभय झॅक्सा गणेश एन देव्या 2021, बिंग आदिवासी एक्जीस्टंट, इंटिटमेन्ट, एक्सलुजन, पेगंगुईन रेंडोम हाउस इंडिया प्रायव्हेट लिमिटेड प्रकाशन, पुष्ट क्र 10,11,12

तांगंपुरे मारोती विर्भाद्रा (2007) किनवट तालुक्यातील आदिवासी उपाययोजनेचे मूल्यमापन, प्रकाशित पीएच.डी प्रबंध, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, पुष्ट क्र 4,5,6

राजेश शुक्ला, मोण्या चकरवर्ती आणि एम पि गौतम 2008, इंडीजीनियस मेडीसीन युसेड फोर ट्रीटमेंट जिनिलॉजिकल डिसऑर्डर बाय ट्रबल ऑफ छत्तीसगड, संशोधन पेपर, पुष्ट क्र 2.

वाय एस कांबळे, एस आर पाटील, पी एस सावंत, संगीता सावंत, एस जी पवार आणि इ ए सिंग 2009, स्टडीज ऑफ प्लांट युजड इन ट्रॅडिशनल मेडीसिन बाय भिल्ल ट्राइब इन महाराष्ट्रा, संशोधन पेपर, पुष्ट क्र 3,4

जसोन नील 2016 अल्टरनेटीव थेरपी युवर अल्टिमेट इसेंसियल हेलिंग अल्टरनेटीव मेडीसिन, किंडल प्रकाशन, पुष्ट क्र 1,2,3

देबब्रता रॉय 2023 प्रोटेक्शन ऑफ ट्रॅडिशनल नॉलेज इन मेडीसिनल प्लांट विथ स्पेशल रेफरन्स टू द स्टेट ऑफ त्रिपुरा, प्रकाशित पीएच. डी प्रबंध, ICFAI विद्यापीठ त्रिपुरा, पुष्ट क्र 7,8,9,10

❖ संकेत स्थळ

www.ayush.gov.in

www.researchgate.net

www.academia.edu

www.trbaldr.com

http://shodhganga.infilbnet.ac.in

www.wikipedia.org

https://opensiuc.lib.siu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=103 7&context=ebl

संशोधक विद्यार्थी

विनोदकुमार भाऊराव कऱ्हाळे

मार्गदर्शक

डॉ. शेख आसिफोद्दीन ऐनोद्दीन

सहाय्यक प्राध्यापक,
बी.एच.एम.एस.,एम.एस. डब्ल्यू., पीएच.डी., सेट .,नेट,
जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय
व संशोधन केंद्र, सिडको, नवीन नांदेड.